

**BÜTÜN YÖNLERİYLE
ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİ
SEMPOZYUMU
(16-18 KASIM 2011 ERZURUM)
BİLDİRİLER**

**EDİTÖR
DOÇ.DR. CENGİZ GÜNDOĞDU**

ERZURUM 2012

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde Din-Toplum İlişkisi: Fonksiyonalist Din Perspektifinden Sosyal Görüşlerinin Günümüz Toplumlarında Uygulanabilirliği

*Prof. Dr. Hüsnü Ezber Kodur
Kahramanmaraş
Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi*

Giriş

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili olarak gerek faaliyetlerini bu mümtaz şahsiyeti anlamaya hasretmiş sosyal sektör organizasyonlarının etkinlikleri, gerek panel, konferans gibi bilimsel toplantılarda akademisyenler tarafından yapılan analizler birçok yönleri itibariyle dini kültürel hayatımızda derin izleri olan manevî

mimarımızın düşüncelerini açık bir biçimde ortaya koymaya devam etmektedir. Şüphesiz âlim-mutasavvif ve entelektüel tipin seçkin temsilcisi olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin düşünce sistematığında yer alan inanç esaslarını çeşitli mitolojik anlatıların, özdeyişlerin ve edebî ürünlerin belli periyotlarda kitlelere aktarılmasının sosyal birliğin tesisinde son derece fonksiyonel olduğu unutulmamalıdır.

Bu tür fikirlerin ve moral ilkelerin tekrarı son derece kırılgan olan ancak sosyal kurumların inşasında ve sosyal ilişkilerin düzenlenişinde toplumsal yapıların devamında gerekli ön şart olarak kavramsallaştırılan anlam dünyalarının canlı kalmasında etkin olduğu unutulmamalıdır. Başka bir ifade ile sosyal organizasyon ve ilişkilerin inşasında hayli fonksiyonel olan dinî-moral dünya görüşünün güçlenmesinde paylaşılan değer ve normların sık sık tekrarlanması ve hatırlatılmasının katkısı vardır. Yaşadığı dönemde mevcut dinî bilgiye ulaşan, bunları sentezleyen ve yeniden üreten özelliği ile eşsizleşen İbrahim Hakkı Hazretleri mevcut dinî yapıdan etkilenerek pasif bir taklitçi olmaktan çok bunları yeni yorumlarla halka aktarabilmiş entelektüel bir tipin de temsilcisidir. Bu bakımdan moral örneği ile Türk kültür ve toplum tarihinde önemli bir yerde ve konumda olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin görüşlerinin tekrarı sosyal birliğin ve bütünleşmenin tesisinde, dolayısıyla anlam dünyalarının sürdürülebilir kılınmasında pedagojik bir önemi hâiz olacaktır.

Bu bildirinin ilk kısmında İbrahim Hakkı Hazretlerinin toplumla ilgili görüşleri fonksiyonalist din teorisi çerçevesinde incelenmiştir. Daha sonra İbrahim Hakkı Hazretlerinin din algısı ve anlayışı Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde aynı dönemde yaşamış Muhammed bin Abdilvahhab'ın görüşleriyle karşılaştırmalı olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak İbrahim Hakkı Hazretlerinin görüşlerinin günümüz toplumlarında uygulanabilirliği meselesi sosyal dinî sermaye yaklaşımı çerçevesinde tartışılmıştır.

Fonksiyonalist Perspektiften Din ve İbrahim Hakkı Hazretleri

Fonksiyonalist din teorisi¹ sosyal düzen, birlik ve istikrarın toplumların varlıklarını sürdürürebilmeleri için fonksiyonel bir ön gereklilik olarak yerine getirilmesi gereken olgu ve süreçler olduğunu ifade etmektedir. Bu teoride toplumsal bütünü veya sistemin yaşayabilmesi dolayısıyla insanlığın yok olmaması için sosyal düzeninin uygun yapısal kurumların fonksiyonlarıyla sağlanması gerekli görülmektedir.

Fonksiyonalist sosyolojinin üzerinde önemle durduğu uyum, bütünleşme, hedeflere ulaşma ve örüntü devamlılığı gibi toplumsal ön gerekliliklerin uzmanlaşmış kurumlar tarafından karşılanması dikkatleri din-toplum ilişkisine çekmektedir. Sosyal dayanışmanın, birliğin ya da bütünleşmenin sağlanması noktasında inanç, değer, pratik ve sembollerin oluşturduğu din kurumu ve kültürün önemli ve etkili oluşu, sosyal bilimcilerin üzerinde uzlaşınları ender konulardan biridir.

Mahiyet itibarıyla birbirleriyle ilişkili standartlaşmış davranış kalıplarından meydana gelen din, aile, ekonomi, hukuk gibi kurumlar kendi uzmanlık alanlarıyla ilgili olarak sistemsel bir bütün olan toplumun işleyişine katkı sağlarlar. Buna göre toplumsal bütünü varlığını sürdürmesinde hayli fonksiyonel olan din kurumu sosyal tecrübenin ve sosyal hayatın biçimlenmesinde önemli ve etkili güç kaynağıdır. Aile hayatından siyasî tutum ve davranışlara, cinsiyet rollerinden ekonomik faaliyetlere kadar sosyal fenomenlerin şekillendiricisi olarak din, insan ilişkilerinin belirlenmesinde ve sürdürülmesinde temel bir kurumdur.²

Sosyal hayatın sürdürülmesinde, Durkheim'in ifadesiyle kolektif bilinci oluşturan değerlerin ve duyguların ifadelendirilmesinin ve güçlendirilmesinin payı büyüktür. Toplumun düzgün bir şekilde işleyebilmesi ve varlığını sürdürebilmesi, toplumu canlı tutan değer ve normların meydana getirdiği dini kültürün bireylere kazandırılmasına bağlıdır. Dinin en önemli kaynaklarından biri olduğu kuşatıcı ve kapsayıcı dünya görüşü ve hayat anlayışının yokluğu durumunda bireyler alternatif anlam sistemleri arayışına gireceklerdir. Bu durumda ister dinî ister seküler karakterli olsun bunların hiçbirisinin toplumun bütünü için bir makullük veya meşruluk yapısı oluşturması mümkün gözükmemektedir. Zaten toplumda birbiriyle çatışan alternatif değer, anlam ve meşrulaştırma yapılarının varlığı, toplum üyeleri arasında anlamsızlık ve kural tanımazlık anlamına gelen anomik durumun doğmasına yol açabilir.

Sosyolojinin öncülerinin tecrübe edilen modernite süreci ile birlikte dinin sosyal önemini kaybedeceği şeklindeki beklentilerinin modernleşmiş toplumlar dâhil dünyanın birçok yerinde gözlenen dinî canlanma karşısında pek tutmadığı görülmektedir. Bu çerçevede modern toplumun farklılaşmış sosyal yapısında paylaşılan değerlerin ve bunların gündelik hayatta bireysel davranışları yönlendiren normatif yönü bitmiş ve tamamlanmış bir süreç değildir. Genel değerlerden çıkartılarak oluşturulmuş normatif sistem dinî kültürle yakından ilişkilidir. Dinin ürettiği değer tanımlamaları çerçevesinde oluşturulan normlar yer ve zaman şartlarına göre değişebilmekte, yeni biçimler kazanabilmektedir.

Din, toplumun üyelerinin büyük çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği değerler

¹ Fonksiyonalist din teorisi ile ilgili olarak bkz., Johnson, D. R., "The Teoretical Trajectory", Blasi, A. (ed), Religion and Social Order, volume13; American Sociology of Religion: Histories, Brill Academic Publishers, Boston 2007, s. 43-48.

² Zuckerman, F., Invitation to the Sosyology of Religion, Routledge, New York 2003, s. 96.

yoluyla sosyal bütünleşmeyi teşvik eden önemli bir güç kaynağıdır. Aynı zamanda normatif sistemiyle mevcut sosyal yapılara eleştirel bakmada da oldukça etkindir. Bu bakımdan dinin, toplumun rotasından çıkması halinde tanımladığı değer ve normlar yoluyla oluşturduğu standartlar çerçevesinde, onun yeniden sağlıklı işleyişini temin etmesi bakımından meşrulaştırıcı bir fonksiyon icra ettiği söylenebilir.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu sosyolojik perspektif ışığında İbrahim Hakkı Hazretlerinin dindarlık inşası ve algısına ünlü eseri Marifetnâme'yi³ takip ederek ulaşabiliriz. Dini hayatın önemli boyutlarından birini dini inanç, bilgi ve pratiklerin bağlarının toplumsal davranışları üzerinde önemli etkiye sahip olması teşkil eder. Dinin belirlediği ahlaki standartlara ve normatif sisteme göre davranışta bulunmak İbrahim Hakkı Hazretlerinin din algısında önemli bir yer teşkil eder. Dini hayatın tezahürleri ya da boyutları çerçevesinde ele alabileceğimiz dini inanç, pratik ve bilginin sosyal etkileme boyutu⁴ İbrahim Hakkı'nın eserlerinde öne çıkan ana tema olarak dikkat çekmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri insanın davranışlarını yönlendirmede etkili olduğu, yani dinin "etkileme" boyutunu ayet ve hadislerle⁵ ortaya koyması, dini referansla bunları incelemesi, İbn Halduncu çizgide bir din sosyoloğu olarak da vasıflandırılabilir. Ayrıca burada İbrahim Hakkı Hazretleri dini hayat ve aksiyonlarla sosyal hayatın çeşitli yönleri arasındaki ilişkilere dikkat çekmektedir.⁶

Sosyolojik teori, toplumsal tabakalaşma sisteminin çeşitli basamaklarında yer alanların konumları ile dini algılayış ve yaşama biçimleri arasında bir ilişkinin varlığına dikkat çekmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri bu ilişkinin farkında olarak, yazılarını tüm toplumsal katmanlarda yer alan insanlara yönelik bir biçimde aktarabilmesi bakımından da Türk toplumunda kendine özgü bir dini önder olarak temayüz etmektedir.

İnsanların birbirleriyle ve toplumla ilişkilerinde inançların etkili olduğundan hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri neredeyse hayatını, gerek yazılarıyla, gerek uygulamalarıyla ortak dini değer ve normların bireylere kazandırılmasına vakfetmiştir. Bu yüzden İbrahim Hakkı Hazretleri ilişkilerini belli bir sınıfla sınırlandırmadan ziyade tüm faaliyetlerini halkı bilgilendirmeye yönelmiş ve entelektüel tipin temsilcisi olarak toplumda önemli yer etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, insanın kendisini bilmesinin yolunun tabiatı tanımaktan geçtiğini belirtmektedir.⁷ Burada, insanın tabiatı anlamaya yönelik çabalarını, emrine verilen dünyanın nimetlerinden usulünce yararlanabilmesi ve bu yolla Allah'a şükrünü yerine getirmesi olarak yorumlayabiliriz. Böylece İbrahim Hakkı Hazretleri insanın, kendi nefisini tanıma yolunda Cenâb-ı Hakk'la kurduğu dikey ilişki çerçevesinde diğer insanlarla, çevre ve tabiatla kurduğu yatay ilişkilerin belirlenebileceğini ifade etmektedir. Buradan hareketle formun ya da zâhiri görünümün altında ve yanında esas hareket ettirici sâik konumdaki iman ve diğer motivasyon kaynaklarını, kısaca anlam dünyalarını, yorum zenginliğince olabildiğince genişleten İbrahim Hakkı Hazretleri, statik bir zihniyetten ziyade dinamik bir dünya görüşünü tercih etmiş gözükmektedir.

³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, I-III, sadeleştirilen: C. Durmuş ve K. Kara, Erkam Yay., İstanbul 2011.

⁴ Dindarlık boyutları ile bilhassa dinin toplumsal etkisiyle ilgili ampirik bir çalışma için bkz., Çelik, C., Şehirleşme ve Din, Çizgi Yay., Konya 2002, s. 266-318.

⁵ Marifetnâme, "Ayet-i Kerime ve Hadis-i Şeriflerle Sabrın Faziletleri", II, 585-88; Ayet-i Kerime ve Hadis-i Şeriflerle Adab-ı Muâşeret, III, 485-491.

⁶ Marifetnâme, "Rasulullah(s.a.v.)'ın Üstün Ahlakı", III, 485; "İnsanlarla Güzel Geçişmenin Adabı", III, 488.

⁷ Marifetnâme, I, 107-108.

İbrahim Hakkı Hazretleri hukuki normları etik değerler sistemine göre biçimlendirmiştir. Böylece her durumda ve zamanda geçerli olan kalıplaşmış hukuk mecmuasından çok "biçim"e hâkim olan ve değerlerden meydana gelen ruhun beslediği dinamik anlayış öne çıkarılmıştır. İbrahim Hakkı Hazretlerinin mutasavvıf hüviyetinin etkili olduğu ahlaki-normatif genişliğin ve yaygınlığın günümüzde liberal İslami yorum ve anlayışın ortaya çıkmasında katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz.

İbrahim Hakkı Hazretleri, Batı toplumunda dinin toplumsal rolü ve önemini kaybetmeye başladığı bilimsel rasyonelliğin tüm sorunları çözeceğine dair derin bir anlayışın hâkim olduğu bir dönemde yaşamıştır. Modernite kavramsallaştırmasıyla tasvir edilebilecek yeni ilişki ve düzenlemelerden meydana gelen toplum tipinde dinin toplumsal rolünün ihmal edildiği hatta sosyal hayattan anılması gerektiği şeklindeki bir kanaat giderek yayılmaya başlamıştır. Böyle bir dönemde İbrahim Hakkı Hazretleri toplumu anlamada dini inançların ve din temelli ilişki ağlarının son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Bugün toplumların analizlerine yönelik sosyolojik teorilerin dini hesaba katmaya başladıklarına şahit olmaktayız. Yaşadığımız dünyada büyük anlatılar çerçevesinde mütalaa edilen modernitenin çözmeyi vaat ettiği problemlerin birçoğunu çözmede başarısız olduğu görülmektedir. Hatta dünyanın bir köşesinde doğan bir problemin ileri teknolojiler vasıtasıyla ve küreselleşme yoluyla dünyaya hızla yayılarak problemleri daha da karmaşık hale getirdiğini söylememiz mümkündür.

Buraya kadarki analizlerimizden İbrahim Hakkı Hazretlerinin yaklaşımında, toplumsal hayatın bütününi dini kurumun düzenlediği şeklinde bir kanaatin hakim olduğu anlaşılmalıdır. Yerine göre İbrahim Hakkı Hazretleri, sosyal hayatın dini anlayış ve yorum farklılığına yol açabileceği fikrini benimsemiş gözükmektedir. Bunun için tüm faaliyetlerini toplumun normatif sisteminin bireyler tarafından içselleştirilmesi üzerine yoğunlaştırmıştır. Din, birey ve toplum için anlam sağlayıcı güç kaynağıdır. Bu yüzden anomi ve yabancılaşma gibi günümüzün en ciddi sosyal problemlerine karşı bir kalkan fonksiyonu icra eden din yoluyla sosyal istikrarın sağlanması mümkündür. Ayrıca din, anlamlı bir dünya inşa etmesinin yanı sıra karşılaşılabilecek hayal kırıklıkları ve belirsizlikler karşısında tahammül gücü vererek sağlıklı ilişki tarzlarının oluşturulmasına katkıda bulunur. Bütün bunlar İbrahim Hakkı Hazretlerinde 'Mevlam neyler. Neylerse güzel eyler'²⁸ dizesiyle veziz biçimde ifadelendirilmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretlerinin Din Anlayışı: Karşılaştırmalı Analiz

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri gibi toplum hayatında önemli tesirler bırakan şahsiyetlerin dini görüşlerini anlamak için yaşadıkları sosyal ve kültürel çevreye bakmanın metodolojik bir gereklilik olduğunu belirtmek isterim. Sosyolojik bakış açısı, dinin, sosyal hadiselerin ve fenomenlerin güçlü bir belirleyicisi ve şekillendiricisi olduğunu ileri sürmektedir. Bireylerin sosyal çevrelerinden etkilendiklerini ve sosyo-tarihi bağlamları dikkate alınmadan dini görüşlerinin doğru bir şekilde anlaşılamayacağı da bilimsel bir gerçekliktir.

Dini kültür insanların kendilerini, diğerlerini ve toplumu anlama yolu ve usulüne etki etmektedir. Bu çerçevede İslam, basit bir dini fenomen olmayarak farklı kültürlerde değişik sosyokültürel inşalarda bulunan önemli bir kaynaktır. Aynı dine mensup olanlar

²⁸ Marifetnâme, II, 639.

arasında dini kurum, tarihsellik ve muhteva bakımından çeşitli biçimlerde tezahür etmektedir. Türkiye'de nüfusun yaklaşık %99'u Müslüman'dır. Büyük bir bölümü de Sünni İslam yorumuna bağlıdır. Ancak mevcut İslami algı, anlayış ve pratiğin kitabi dindarlıktan halk dindarlığına ve muhafazakâr dindarlık tipinden liberal İslami algıya kadar bir çeşitlilik arz ettiği ortadadır.⁹ Bütün bu gelişmeler İslam tarihinde olduğu gibi günümüz Türkiye'sinde de İslami anlayış ve pratikte ilgili yorum çeşitliliğini göstermektedir. Bu yüzden İbrahim Hakkı Hazretlerinin kendine özgü din anlayışını ortaya koyabilmemiz için XVIII. Yüzyılda Osmanlı coğrafyasının farklı bölgesinde, Orta Arabistan'ın Necd bölgesinde yaşamış Muhammed b. Abdilvehhâb'ın (1703-1787/92) görüşleri ile karşılaştırmamız yerinde olacaktır.

Bugün Suudi Arabistan'ın resmi mezhebi hüviyetindeki Vahhabiliğin kurucusu olan Muhammed b. Abdilvehhâb,¹⁰ İbrahim Hakkı Hazretleri ile aynı tarihte yani 1703 yılında doğdu. Daha evvel İslâm'ın erken dönemlerinde Hâricilik hareketinin ortaya çıktığı ve kabilevi yapının hâkim olduğu Necd bölgesinde, Hanbeli gelenekte fıkıh âlimlerinin çok olduğu bir sosyal çevrede yetişti. Nitekim babası Hanbeli ekolde öne çıkmış bir âlinin ferdi olarak Muhammed b. Abdilvehhâb'ın ilk hocası olmuştur.

Muhammed b. Abdilvehhâb'ın yetiştiği sosyo-kültürel çevrenin belli bir dindarlık modelini empoze etmesi, onun din algısı üzerinde etkide bulunmuş ve hareketini 'sekt'(firka gibi küçük dini grup) tipi dini organizasyonların temel özellikleri arasında yer alan dışlayıcılık ve partikularistlik (kendilerinin dışındakileri Müslüman saymama ve belli bir dava uğruna bağlarını seferber etme) eğilimleri ile siyasi yapılanma ve anlayışı ön plana çıkarmıştır. Aslında yaşadığı bölgenin ticari ilişkileri karasal düzenlemeden denizlere kaydığından dolayı kabile liderlerinin aralarındaki siyasi rekabetten yararlanan Muhammed b. Abdilvehhâb, dini siyasi vurgu ile bunlar arasında belli bir yer elde etmeye çalışmıştır.¹¹ Bu yüzden bir yandan yetiştiği çevre, diğer yandan Hanbeli tekstlerde yoğun işlenen cihat vurgusu Muhammed b. Abdilvehhâb'ın radikal dini söylemle ortaya çıkmasında etkin olmuştur. Geliştirdiği dini söylem çerçevesinde kendi inanç ve düşüncesinde olmayanları İslâm dairesinde görmeyerek, aynı kategoriye soktuğu Osmanlı'ya karşı cihat ilân etmiş, malları ve canlarının helal olduğunu ileri sürüp ciddi çatışmalara neden olmuştur.

İbrahim Hakkı Hazretlerinin yetiştiği çevre olan Erzurum, bilhassa 1071 Malazgirt zaferinden sonra Orta Asya'dan göç eden Türklerin Anadolu'ya geçtikleri bir kapı konumundadır. Aynı zamanda Erzurum, Türklerin İslâm öncesi inanç ve görüşlerinin hatta Anadolu'nun mahalli kültür unsurlarının İslami potada eritilmesi ve harmanlanmasıyla¹² oluşmuş İslâm anlayışının hâkim olduğu bir kenttir. Tıpkı Erzurum'un dinamik yapısıyla doğu-batı arasında bir kültür köprüsü oluşturması gibi, İbrahim Hakkı Hazretleri de Erzurum'da kazandığı dini-ilmî tecrübeleriyle, XVIII. Yüzyıl Osmanlı toplumunun kültürel merkezi olan İstanbul'a yaptığı bilimsel amaçlı seyahat ve çalışmalarıyla elde ettiği ilmi ve fikri zenginliği iyi sentezleyerek gelenekle modernizm arasında bir köprü vazifesi görmüştür. İbrahim Hakkı Hazretlerinin dini görüşlerinin şekillenmesinde, veri olarak elde mevcut olan tekstlerin yanında kontekstin yani bağlamın

⁹ Bardakoglu, A., *Religion and Society: New Perspectives from Turkey*, Publications of Presidency of Religious Affairs, Ankara 2009, s.112.

¹⁰ Vahhabi hareketi için bkz. Commins, D., *Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, Tauris, London 2006.

¹¹ Bodur, H. Eaber, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Temmuz-Aralık 2003, s. 7-20.

¹² Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu'nun Kültürel Coğrafyası ve Sufilik", Dergâh, Cilt: III, Sayı: 29, Temmuz 1992, s. 12.

da önemli payı olmuştur.

Türk toplumunun İslami anlayışını, İslam coğrafyasındaki diğer toplumlara göre farklı kılan, dini-kültürel çoğulculuğu yönetme başarısıdır. Ancak bugün İslamiyet hakkındaki araştırmalar Osmanlı'nın kendine özgü dini yapısı üzerinde durmadan ziyade Arap dünyasında yaşanan İslami tecrübeler üzerinde yoğunlaşmıştır. İbrahim Hakkı Hazretlerinin düşüncesinde hâkim olan hoşgörü ve farklılıklara saygı algısı, yönlendirdiği günümüz Türk toplumunda İslam ve demokrasinin birbirine zıt kutuplar olmalarından çok uyumcu bir ilişki içerisine girdiği, buradan da demokratik kültürün gelişmesine yol açtığı söylenebilir.

Her iki düşünürün din anlayışında Allah'ın birliği ve teklifi anlamındaki tevhit prensibi merkezi bir yer işgal eder. Ancak bu prensibin algılanışı ve uygulanışı her iki şahsiyetin görüşleri arasında ciddi farklılıkların olduğunu gösterir. Buna göre İbrahim Hakkı Hazretlerinin yazılarında somutlaşan tevhit anlayışı, yer ve göğün birbirini tamamlaması örneğindeki gibi bir birliğe vurgu yapar. Buna göre İbrahim Hakkı Hazretleri insanın kendisi, çevresi ve Cenab-ı Hakla meydana getirdiği ilişkilerdeki birlik vurgusuyla bir sosyalliği ve sivilliği çağrıştırmaktadır.¹³ Nitekim Marifetnâme'de, insanın Allah'ı ve onun eseri olan tüm yaratılmışları ne kadar iyi bilirse Allah'ı da o kadar bilmiş ve anlamış olur prensibi İbrahim Hakkı Hazretlerinin rehberi olmuştur.¹⁴ Muhammed b. Abdilvehhâb'ın tevhit anlayışı, siyasal yapı aracılığı ile tekbiçimciliğin oluşturulması yönünde bir otoriterliği içermektedir.

İbrahim Hakkı Hazretlerinin bu tür anlayış biçimi, bugün Türkiye'de, mutedillik, kapsayıcılık ve farklılıklara saygı esasında şekillenen dini hayatın gelişmesine yol açmıştır. Bu sebepten dolaydır ki Türkiye'de İslamla ilgili farklı düşünceler, fikirler ve yorumlar serbestçe ifade edilebilmektedir. Aslında İbrahim Hakkı Hazretleri, kökleri 13. ve 14. yüzyıllara giden Mevlana, Yunus Emre gibi büyük Türk mutasavvıflarının¹⁵ çokluk içerisinde birlik anlayışları gibi görüşlerini daha da geliştirerek günümüze taşınmasında etkili olan son derece önemli bir halkayı teşkil eder. İnsanın kendine, diğer insanlara ve çevresine kötülük yapması Allah'ın halifesine hiç de yakışan bir davranış biçimi değildir.

Marifetnâme'de bütün insanlara güzel muamelede bulunmayı, onlarla yumuşak bir biçimde konuşmayı tavsiye eden ayet ve kutsi hadislerle yer verdiği kısımda kaydettiği örnekler,¹⁶ toplumsal tesânüde ve istikrara vurgu içermektedir. Bu durum da İbrahim Hakkı Hazretlerinin sosyal birlik algısında dini referansların ne kadar etkin olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yani toplumsal yapının sürdürülebilir kılınmasında çimento vazifesi gören dini değerlerin payını İbrahim Hakkı Hazretleri ayet ve hadis ışığında ortaya koymaktadır. İbrahim Hakkı Hazretleri aile, akrabalık, komşuluk, arkadaşlık ilişkilerini dini-ahlaki referansla ortaya koymaktadır. Nitekim Marifetnâme'de ahlaki öğretilerin rehberliğinde düzenlenen bu ilişkiler, din-aile, din-eğitim din ve kişiler arası ilişkiler, din ve ekonomik tutum ve davranışlar şeklinde kategorileştirilebilir.¹⁷

Muhammed b. Abdilvehhâb, bugün fundamentalist akımların öze dönüş sloganıyla kültürel birikimi dışlayıcı tutum ve davranışların prototipidir. Oysa İbrahim

¹³ Birlik ve tekbiçimlilik arasındaki farkla ilgili olarak bkz. Kalın, İ., "Religion, Unity and Diversity", *Philosophy and Social Criticism*, 37(4), 471-478.

¹⁴ Marifetnâme, I, 108.

¹⁵ Alpay, Ş., "Anadolu'daki bekleyiş, AB standartları", *Zaman*, 29/10/2011.

¹⁶ Marifetnâme, II, 140-143.

¹⁷ Marifetnâme, III, 485-515.

Hakkı Hazretleri Türk kültürünün ayrıncı hususiyeti olan hoşgörü ve kapsayıcılık çerçevesinde tüm kültürlerle karşı anlayışlı olmuştur. İşte bu sebepten dolayıdır ki efsanelerle karışık lirik bir üslup içinde metaförik ifadelerle yoğurduğu eserlerinde geniş halk kitlelerinin zevkine hitap eden bir usul benimsemiştir.¹⁸ İbrahim Hakkı Hazretleri edebi ürünlerle mesajını geniş halk kitlelerine ulaştırma noktasında, öfkeyi yırtıcı hayvanlara benzetme örneğinde olduğu gibi metaförik anlatılara eserlerinde geniş yer vermiştir. Tüm faaliyetlerini halkı bilgilendirmeye yönlendiren İbrahim Hakkı Hazretleri, eserlerindeki ilmi vurguyla seçkin zümreye hitap etmesinin yanı sıra, halkın anlayacağı popüler dil ve üslupla görüşlerini beyan etmesi, eserlerinde hurafelere yer verdiği şeklindeki eleştirileri haksız kılmaktadır.

Muhammed b. Abdülvehhâb, tasavvuf anlayışına büyük tepki göstermiş ve şeyh-mürit ilişkisini Allah'a şirk koşmakla bir tutmuştur. Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri felsefi ve dinî akım olarak tasavvufu toplumsal ilişkilerin inşasında hayli fonksiyonel olarak görmüş ve tasavvuf referanslı ahlak vurgusuyla temayüz etmiştir. Belki de bu tutum, tekbiçimci anlayıştan daha çok, çoğulcu anlayışların bir arada olduğu ve bir birlik meydana getirdiği yöntemin benimsenmesi olarak değerlendirilebilir.

İbrahim Hakkı Hazretlerinin dinî anlayışının şekillenmesinde seyahatler ve bilhassa yaptığı hac farızaları kültürel etkileşim önemli rol oynamıştır. Hicaz bölgesinde Mekke ve Medine'de muhtemelen Hanbeli hocaların ders halkalarından haberdardır, ancak bunların katı ve dar İslâmî yorumlarına itibar etmediği de anlaşılmaktadır.

Dinî-Sosyal Sermaye ve İbrahim Hakkı Hazretleri

Bugün insanlık başta açlık, yoksulluk, yolsuzluk gibi ahlaki çöküntü, hukuk ve eğitimle ilgili çeşitli problemlerle yüz yüze gelmiştir. Hatta küreselleşme süreciyle tüm dünyanın bu problemlerin farkına varmaya başlaması da bir gerçektir. Öte yandan kitle iletişim vasıtalarıyla dünyanın bir yerinde meydana gelen bir sorunun hemen dünya gündemine taşındığı ve mevcut problemleri daha da karmaşık hale getirdiği bilinmektedir.¹⁹ Bu tür problemlerin çözümünde elbette sosyal, siyasal ve ekonomik yaklaşım ve politikaların etkisi olacaktır. Ancak modernite gibi büyük anlatıların temellendirdiği rasyonel bilim ve teknolojinin meydana getirdiği iyimser hava, toplumsal ya da başka türden problemlerin çözümünde pek de başarılı olamamıştır.

İçinden çıkılamaz hal alan ve giderek karmaşıklaşan problemlerin çözümünde sosyo-ekonomik ve politik çözüm önerileri belki gerekli ama yeterli değildir. Bu bakımdan sosyal ve dinî sermayenin geliştirilmesi, bu tür problemlerin çözümünde önemli katkı sağlayacaktır. Toplumsal istikrar ve dayanışmanın temininde insanların birbirlerine güvenmeleri ve bu temelde ilişkilerin geliştirilip güçlendirilmesi sosyal ve dinî sermayeyi önemli kılmaktadır.

Sermaye; ekonomik, sosyal, kültürel, beşerî ve hatta dinî birçok farklı formlarda olabilmektedir. İktisat biliminin sınırları çerçevesinde ekonomik sermaye klasik üretim faktörlerinden biridir. Birey ve toplum hayatının devamında çok önemli rol oynayan üretim, tüketim ve paylaşım ilişkilerinde hayli etkili olan sermayenin tek başına yeterli olup olmadığı tartışılmaktadır. Bu bakımdan sermaye türlerinden her birinin diğerleri ile

¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Karşman, S., Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith, 'Marifet'le Zenginlik Arasında İki Düşünce İki Dünya, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

¹⁹ Bardakçoğlu, 'Religion and Society', s.120.

bağlantılı olduğu düşünüldüğünde sosyo-kültürel ve dini sermaye türlerinin de bu süreçte hiç de ihmal edilmemesi gereği bugün iyice anlaşılmıştır.

Toplumsal hayatın sürdürülebilir olmasında fonksiyonel olan dini sermaye yani dini liderliğin oluşumu, dini yorum niteliğinin kazanılması ve kurtuluşa giden yoldaki tüm kaynakları içermektedir. Sosyologlar dinin, insanların aile hayatı, sosyal ve siyasal görüşleri, ekonomik aktiviteleri, yeme-içme ve giyim alışkanlıkları gibi sosyal ve bireysel hayatın birçok alanında etkili olduğunu ifade etmektedirler. Bu çerçevede dini ürünleri ve kaynakları ihtiva eden dini sermaye, sosyal yapının gelişimi ve düzenlenişinde etkilidir. İnsanların sosyal bir çevrede nasıl yaşayacaklarına etki eden ve büyük ölçüde bunu şekillendirme noktasında dini sermayenin payının büyük olduğu unutulmamalıdır.

İbrahim Hakkı Hazretlerinin, insanların bütün işlerinin Allah'ın dilemesiyle meydana geldiğine inanarak Allah'a teslim olmaları gerektiği yönündeki görüşleri,²⁰ sosyal birliğe neden olacaktır. Böyle bir anlayış, insanların birbirlerine güvenmelerine yol açacak ve sosyal sermayenin güçlenmesine katkı sağlayacaktır. Hiç kimseye hor bakmamayı, incitmeyi, gönül yıkmamayı, nefisinden yana taraf olmamayı öğütleyen İbrahim Hakkı Hazretleri²¹ sağlıklı bir toplum oluşturmanın yollarını göstermektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, Allah'a tevekkül ve itimat etmenin en güzel ve en faydalı bir iş olduğunu telkin ederek, insanı yiyip bitiren 'keşki' ve 'belki'lerden uzaklaşmayı tavsiye etmektedir. Allah'ın takdirine rıza göstermeye yönelik bütün bu davranışlar huzurlu ve şahsiyetli bireylerin yetişmesine yardımcı olacaktır. İnsanların doğruluğu, dürüstlüğü, cömertliği, lütfkarlığı, kardeşliği, sadakatı düstur edinmelerini ve birbirleriyle iyi geçinmelerini isteyen İbrahim Hakkı Hazretleri, bu değerlerin paylaşılmasıyla günümüz toplumlarının en temel problemlerinden biri olan sosyal düzenin sağlanacağını ima etmektedir.

Alim-mutasavvif –entelektüel tipin temsilcisi olarak İbrahim Hakkı Hazretlerini, dini sermaye tezi çerçevesinde değerlendirdiğimiz zaman doğru din algısına ulaşabiliriz. Kitabî dini geleneğin içerisinde yetişmiş olan İbrahim Hakkı Hazretleri, mutasavvif kimliği çerçevesinde formal dini prensipleri vaz etmiştir. Ayrıca İbrahim Hakkı Hazretlerinin entelektüel yönü, dini ahlaki ilkeleri sonuçlarından bağımsız olarak bir görev ve sorumluluk bilinciyle içselleştirmesinin tezahürüdür.²² İbrahim Hakkı Hazretlerinin dini hayatını oluşturan bu üç boyutun, aynı zamanda dini sermayenin göstergeleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan doğru dindarlık algısının geliştirilmesinde bu yönlerin zenginleştirilmesi, yani dini sermayeye önem verilmesi gerekmektedir.

Dini-manevi sermaye tezi bağlamında iyi bir model olan İbrahim Hakkı Hazretleri eleştirel bakış açısının geliştirilmesi yönünde de bir örnek oluşturmaktadır. Her şeyden evvel İbrahim Hakkı Hazretlerinin anlayışında, dini bir zümrenin yönetiminden ziyade toplumun dindarlığına vurgu vardır. Böyle bir yaklaşımın bugün ülkemizde, sekülerleşmeye ve demokratik kültürün gelişmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Dil bilimi, tarih, sosyoloji, felsefe, karşılaştırmalı araştırmalar ve tabii bilimler gibi modern kavramsal eleştiri araçları dini modernizme yol açmaktadır.²³ İbrahim Hakkı

²⁰ Marifetnâme, II, 633.

²¹ Marifetnâme, II, 639.

²² Ahlak felsefesinde 'doğru' yanlıyla ilgili teoriler için bkz. Warburton, N., Felsefeye Giriş, çev. A. Cevizci, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2008, s.57-99.

²³ Roy, O., Secularism Confronts Islam, Columbia University Press, New York, 2009, s.48.

Hazretlerinin hadis, fıkah, tefsir, tasavvuf gibi İslami ilimleri öğrenmenin yanı sıra, dil, gramer, mantık, matematik, felsefe ve astronomi gibi branşları öğrenmeyi tavsiye etmesi,²⁴ eleştirel bakış açısının geliştirilmesi ve doğru dini anlayışın yerleştirilmesine yönelik çabalar olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan İbrahim Hakkı Hazretlerinin düşünce sistematigi, modern din adamlarının, dini manevi sermaye ile donatılmış olarak, doğru yöntemle araştırma yapma yollarını göstermektedir.

Kaynaklar

- Alpay, Ş., "Anadolu'daki Bekleyiş, AB Standartları", Zaman, 29/10/2011.
- Bardakoğlu, A., Religion and Society: New Perspectives from Turkey, Publications of Presidency of Religious Affairs, Ankara 2009.
- Bodur, H. Ezber, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Temmuz-Aralık 2003, ss. 7-20.
- Commins, D, Wahhabi Mission and Saudi Arabia, Tauris, London 2006.
- Çelik, C., Şehirleşme ve Din, Çizgi Yayınları, Konya 2002, ss. 266-318
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, I-III, Sadeleştirme: C. Durmuş ve K. Kara, Erkam Yayınları, İstanbul 2011.
- Johnson, D. R., "The Teoretical Trajectory", Blasi, A. (ed), Religion and Social Order, volume:13: American Sociology of Religion: Histories, Brill Academic Publishers, Boston, 2007, ss. 43-48
- Kalın, İ., "Religion, unity and Diversity", Philosophy and Social Criticism, 37(4), 471-478.
- Karışman, S., Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith, 'Marifet'le 'Zenginlik Arasında İki Düşünce İki Dünya, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu'nun Kültürel Coğrafyası ve Sufilik", Dergah, Cilt: III, Sayı: 29, Temmuz 1992.
- Roy, O., Secularism Confronts Islam, Columbia University Press, New York 2009.
- Warburton, N., Felsefeye Giriş, Çev. A. Cevizci, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2008, ss.57-99.
- Zuckerman, F., Invitation to the Sosyology of Religion, Routledge, New York 2003.

²⁴ Marifetnâme, III, 533.